

LISONIY BIRLIKLARNING SEMANTIK TAHLILI: NAZARIY YONDASHUVLAR

Soxibaxon Yakubovna Abdullayeva

Roman-german tillari tarjimashunosligi kafedrası dotsenti,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada lisoniy birliklarning semantik xususiyatlari va ularni tahlil qilishning nazariy yondashuvlari o'rganiladi. Semantika tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida so'z, so'z birikmasi va gap ma'nolarining shakllanish hamda ifodalanish qonuniyatlarini tadqiq etadi. Maqolada semantik tahlilning struktur, funksional va kognitiv yondashuvlari yoritilib, lisoniy birliklarning ma'no qatlamlarini aniqlashdagi o'rni tahlil qilinadi. Semantik munosabatlar, ma'no ko'chish hodisalari hamda til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik masalalari ilmiy manbalar asosida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari lisoniy birliklarning mazmuniy mohiyatini chuqurroq anglash va semantik tahlil metodlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: lisoniy birliklar, semantik tahlil, kognitiv tilshunoslik, struktur yondashuv, funksional yondashuv, til va tafakkur.

Kirish qismi: Til insoniyatning eng muhim kommunikativ vositasi bo'lib, u nafaqat axborot almashish, balki tafakkur jarayonlarini shakllantirish va voqelikni idrok etishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Til tizimida mavjud bo'lgan har bir lisoniy birlik muayyan ma'no ifodalash xususiyatiga ega bo'lib, mazkur ma'nolarni o'rganish semantika fanining asosiy tadqiqot obyekti tashkil etadi. Semantika tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida so'z, so'z birikmasi, gap va matnning mazmuniy xususiyatlarini, ularning shakllanish qonuniyatlarini hamda voqelik bilan munosabatini tadqiq etadi.

Zamonaviy tilshunoslikda lisoniy birliklarning semantik jihatdan tahlil qilinishi tilning mazmuniy tizimini chuqurroq anglash imkonini beradi. Semantik tadqiqotlar til birliklarining faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki ularning kontekstual, pragmatik va kognitiv jihatlarini ham o'rganishga qaratilgan. Shu sababli semantika bugungi kunda struktur tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, pragmatika va diskurs tahlili kabi yo'nalishlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib bormoqda.

Lisoniy birliklarning semantik xususiyatlarini tadqiq etish masalasi jahon tilshunosligida uzoq tarixga ega. Xususan, Ferdinand de Saussure, Leonard Bloomfield, Noam Chomsky hamda George Lakoff kabi olimlarning ilmiy qarashlari semantik tadqiqotlarning nazariy asoslarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. O'zbek tilshunosligida ham semantika masalalari tilning leksik-semantik tizimi, ma'no taraqqiyoti va semantik munosabatlar nuqtayi nazaridan keng o'rganilgan.

Hozirgi davrda til birliklarining semantik mohiyatini aniqlash, ularning mazmuniy tuzilishini tahlil qilish hamda ma'no hosil bo'lish mexanizmlarini ochib berish dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, globallashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida tilning yangi funksional imkoniyatlari yuzaga kelayotgani semantik tadqiqotlarning ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi lisoniy birliklarning semantik tahliliga oid asosiy nazariy yondashuvlarni o'rganish, ularning ilmiy-nazariy asoslarini yoritish hamda semantik tahlil metodlarining tilshunoslikdagi o'rnini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida struktur, funksional va kognitiv yondashuvlarning o'ziga xos jihatlari tahlil qilinib, lisoniy birliklarning ma'no ifodalash imkoniyatlari ilmiy nuqtayi nazardan baholanadi. Shu orqali semantik tahlilning zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati va istiqbolli yo'nalishlari yuzasidan ilmiy xulosalar chiqariladi.

Tahlil va muhokama: Lisoniy birliklarning semantik tahlili tilshunoslikning eng muhim va murakkab masalalaridan biri hisoblanadi. Chunki tilning asosiy vazifasi ma’no ifodalash va axborot uzatishdan iborat bo’lib, mazmunni shakllantiruvchi vositalarni o’rganish semantikaning markaziy obyektini tashkil etadi. Semantik tahlil til birliklarining ichki mazmuniy tuzilishini, ular o’rtasidagi ma’no munosabatlarini hamda nutq jarayonida yuzaga keladigan mazmuniy o’zgarishlarni aniqlashga xizmat qiladi. Zamonaviy tilshunoslikda semantik tadqiqotlar struktur, funksional, kognitiv va pragmatik yondashuvlar asosida amalga oshirilmoqda. Ushbu yondashuvlarning har biri ma’no hodisasini turli nuqtai nazardan talqin etib, semantik tahlilning nazariy asoslarini boyitadi.

Struktur tilshunoslikda til bir-biri bilan uzviy bog’langan elementlar tizimi sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvga ko’ra, lisoniy birlikning ma’nosi uning alohida xususiyatlari orqali emas, balki til tizimidagi boshqa birliklar bilan munosabati orqali aniqlanadi. Demak, ma’no nisbiy xarakterga ega bo’lib, til tizimi doirasida shakllanadi.

Masalan, ota, ona, aka, uka, opa, singil leksemalari qarindoshlik semantik maydoniga kiradi. Ularning ma’nolari o’zaro qarama-qarshi yoki yaqin semantik belgilar orqali farqlanadi. Shuning uchun semantik tahlilda birliklarning alohida ma’nosidan tashqari, ularning tizimdagi o’rni ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Struktur-semantik tahlilda semalar nazariyasi muhim metodologik vosita hisoblanadi. Sema so’z ma’nosining eng kichik mazmuniy komponenti bo’lib, ma’no tarkibini tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, ota leksemasining semantik tarkibida “inson”, “erkak”, “ota-on”, “farzandga ega” kabi semalar mavjud. Ana shu semalar yig’indisi leksemaning umumiy ma’nosini shakllantiradi.

Semantik maydon nazariyasi ham struktur-semantik tadqiqotlarning muhim yo’nalishlaridan biridir. Mazkur nazariyaga ko’ra, ma’lum bir mavzuga oid leksemalar yagona semantik tizimni tashkil etadi. Masalan, “ta’lim” semantik maydoniga maktab, o’qituvchi, talaba, dars, bilim, fan, imtihon kabi birliklar kiradi. Ularning mazmuniy bog’liqligi umumiy konseptual asos orqali yuzaga keladi.

Tilning lug’aviy tizimi turli semantik munosabatlar orqali tashkil topadi. Ushbu munosabatlar ma’no tizimining yaxlitligini ta’minlaydi va semantik tahlilning asosiy obyektlaridan biri hisoblanadi.

Sinonimiya bir-biriga yaqin yoki umumiy ma’noni ifodalovchi birliklar o’rtasidagi munosabatdir. Sinonimlar mutlaq teng ma’noga ega bo’lmay, ko’pincha uslubiy yoki emotsional bo’yoqlanishi bilan farqlanadi.

Masalan:

go’zal – chiroyli – dilbar – husnli;

tez – chaqqon – jadal.

Ushbu birliklar umumiy ma’no asosida birlashgan bo’lsa-da, ularning qo’llanish doirasi va uslubiy xususiyatlari turlicha.

Antonimlar qarama-qarshi ma’noni ifodalovchi birliklardir. Ular voqelikdagi ziddiyatlarni aks ettiradi va nutqning ta’sirchanligini oshiradi.

Masalan:

katta – kichik;

yaxshi – yomon;

oq – qora.

Antonimlar nafaqat lug’aviy birliklar, balki matn mazmunining mantiqiy yaxlitligini ta’minlovchi vosita sifatida ham muhimdir.

Polisemiya til taraqqiyoti natijasida yuzaga keladigan hodisa bo’lib, bir leksemaning bir necha o’zaro bog’liq ma’nolarga ega bo’lishini anglatadi.

Masalan, bosh so’zi quyidagi ma’nolarda qo’llanadi:

Inson tanasining a’zosi;

Rahbar yoki yetakchi;
Biror narsaning boshlanish qismi.

Mazkur ma'nolar o'rtasida semantik bog'liqlik mavjud bo'lib, ular tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan.

Omonimlar shakli bir xil, ammo ma'nolari o'zaro bog'liq bo'lmagan birliklardir.

Masalan:

ot (hayvon);

ot (ism);

ot! (buyruq fe'li).

Bunday birliklarni farqlashda kontekst muhim ahamiyatga ega.

Funksional tilshunoslikda til birliklari ularning kommunikativ vazifasi asosida o'rganiladi. Ushbu nazariyaga ko'ra, ma'no nutqiy vaziyat va kommunikativ maqsad bilan chambarchas bog'liqdir.

Masalan, "Bugun havo issiq ekan" gapi oddiy xabar ma'nosini bildirishi mumkin. Ammo ayni gap muayyan vaziyatda shikoyat, hayrat yoki suhbatni boshlash vositasi sifatida ham qo'llanishi mumkin. Bu holat ma'noning faqat til tizimi bilan emas, balki kommunikativ omillar bilan ham bog'liqligini ko'rsatadi.

Funksional-semantik yondashuv til birliklarining matn tarkibidagi vazifasini o'rganishga ham katta e'tibor qaratadi. Matn semantikasi nuqtayi nazaridan har bir birlik umumiy mazmunni shakllantirishda muayyan rol bajaradi.

Kognitiv tilshunoslik tilni inson tafakkuri va bilish faoliyatining mahsuli sifatida talqin qiladi. Ushbu nazariyaga ko'ra, ma'no inson ongida mavjud bo'lgan konseptual bilimlar tizimiga asoslanadi. Kognitiv semantikada konsept tushunchasi markaziy o'rin tutadi. Konsept insonning voqelik haqidagi bilimlari, tajribasi va tasavvurlarining ongda umumlashgan shaklidir.

Masalan, "uy" konsepti faqat bino ma'nosini emas, balki:

oila;

xavfsizlik;

osoyishtalik;

mehr-muhabbat

kabi assotsiativ ma'nolarni ham o'z ichiga oladi.

Shu sababli kognitiv semantika ma'noni faqat til tizimida emas, balki inson tafakkuri bilan bog'liq holda o'rganadi.

Zamonaviy tilshunoslikda semantika va pragmatika o'zaro bog'liq holda tadqiq etiladi. Pragmatika lisoniy birliklarning nutq jarayonidagi qo'llanish xususiyatlarini o'rganadi.

Masalan, "Derazani yopib yuboring" gapi grammatik jihatdan buyruq bo'lsa-da, kommunikativ vaziyatga qarab iltimos, maslahat yoki ogohlantirish ma'nolarini ham anglatishi mumkin.

Bu esa ma'noning shakllanishida kontekst, kommunikativ vaziyat, so'zlovchi maqsadi va tinglovchi tomonidan qabul qilinish jarayoni muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.

Muhokama: Tahlillar shuni ko'rsatadiki, lisoniy birliklarning semantik mohiyatini birgina nazariy yondashuv orqali to'liq izohlash mumkin emas. Struktur-semantik yondashuv ma'noning tizimiy xususiyatlarini yoritib bersa, funksional yondashuv uning kommunikativ vazifalarini ochib beradi. Kognitiv semantika ma'noning tafakkur bilan bog'liq jihatlarini tadqiq etsa, pragmatik yondashuv uning nutqiy voqelanish mexanizmlarini izohlaydi.

Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda semantik tadqiqotlar integrativ xarakter kasb etib, ma'no hodisasini ko'p qirrali va kompleks tarzda o'rganishga yo'naltirilgan. Bu esa lisoniy

birliklarning mazmuniy tabiatini chuqurroq anglash hamda tilning kommunikativ imkoniyatlarini ilmiy asosda tadqiq etish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari: Mazkur tadqiqot doirasida lisoniy birliklarning semantik xususiyatlari hamda ularni o'rganishga qaratilgan asosiy nazariy yondashuvlar tahlil qilindi. Olib borilgan ilmiy tahlillar natijasida semantika til tizimining mazmuniy qatlamini o'rganadigan muhim tilshunoslik sohasi ekanligi va lisoniy birliklarning ma'nosi ko'p qirrali xususiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, struktur-semantik yondashuv lisoniy birliklarning ma'nosini til tizimidagi o'zaro munosabatlar asosida izohlash imkonini beradi. Ushbu yondashuv yordamida semantik maydonlar, semantik komponentlar (semalar) hamda leksik-semantik munosabatlarning til tizimidagi o'rni va vazifalari aniqlashtirildi. Xususan, sinonimiya, antonimiya, polisemiya va omonimiya hodisalari tilning semantik tizimini shakllantiruvchi asosiy vositalardan biri ekanligi belgilandi.

Funksional-semantik tahlil natijasida lisoniy birliklarning ma'nosi faqat lug'aviy mazmun bilan chegaralanmasligi, balki ularning nutqiy vaziyatdagi kommunikativ vazifasi bilan ham bog'liqligi aniqlandi. Bir xil lisoniy birlik turli kontekstlarda turlicha ma'no va pragmatik mazmun kasb etishi mumkinligi kuzatildi. Bu esa semantik tahlilda kontekst omilining muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Kognitiv-semantik yondashuv asosida o'tkazilgan tahlillar ma'noning inson tafakkuri, bilimlar tizimi va konseptual tasavvurlari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatdi. Til birliklari inson ongida shakllangan konseptlar orqali voqelanadi va ma'no hosil bo'lish jarayoni bilish faoliyati bilan chambarchas aloqador ekanligi aniqlandi. Natijada til va tafakkur o'rtasidagi munosabat semantik tadqiqotlarning muhim nazariy asoslaridan biri sifatida baholandi.

Tadqiqot davomida pragmatik omillarning ham semantik tahlildagi ahamiyati yuqori ekanligi ma'lum bo'ldi. Xususan, kommunikativ vaziyat, so'zlovchi maqsadi, tinglovchining bilim darajasi va ijtimoiy-madaniy omillar ma'noning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Shu sababli zamonaviy semantik tadqiqotlarda semantika va pragmatikaning o'zaro integratsiyasi zaruriy ilmiy yondashuv sifatida e'tirof etiladi.

Olingan natijalar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, lisoniy birliklarning semantik mohiyatini to'liq anglash uchun struktur, funksional, kognitiv va pragmatik yondashuvlarni o'zaro uyg'un holda qo'llash maqsadga muvofiqdir. Mazkur yondashuvlarning integratsiyasi til birliklarining mazmuniy tabiatini chuqurroq ochib berish, ularning kommunikativ imkoniyatlarini aniqlash hamda semantik tadqiqotlarning ilmiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari semantika, kognitiv tilshunoslik, pragmatika va matn lingvistikasi sohalarida olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy va metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa qismi: Lisoniy birliklarning semantik tahlili tilshunoslik fanining muhim va dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, tilning mazmuniy mohiyatini chuqur anglashga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot davomida semantikaning nazariy asoslari, lisoniy birliklarning ma'no xususiyatlari hamda ularni o'rganishga qaratilgan struktur-semantik, funksional-semantik, kognitiv va pragmatik yondashuvlar tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, lisoniy birliklarning ma'nosi murakkab va ko'p qatlamli hodisa bo'lib, uni faqat bir yo'nalish doirasida izohlash yetarli emas. Struktur-semantik yondashuv ma'noning til tizimidagi o'rnini va birliklar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash imkonini bersa, funksional-semantik yondashuv ma'noning kommunikativ vazifalarini ochib beradi. Kognitiv semantika ma'noning inson tafakkuri va konseptual bilimlar tizimi bilan bog'liqligini yoritadi, pragmatik yondashuv esa ma'noning nutqiy vaziyat va kommunikativ maqsad ta'sirida shakllanish mexanizmlarini izohlaydi.

Sinonimiya, antonimiya, polisemiya va omonimiya kabi leksik-semantik munosabatlar tilning semantik tizimini shakllantiruvchi muhim omillar ekanligi aniqlandi. Mazkur munosabatlar til birliklarining mazmuniy imkoniyatlarini kengaytirib, nutqning aniqligi, ta'sirchanligi va kommunikativ samaradorligini ta'minlaydi.

Tahlillar asosida zamonaviy tilshunoslikda semantik tadqiqotlarning integrativ xarakter kasb etayotgani, ya'ni semantika, kognitiv tilshunoslik, pragmatika va diskurs tahlili kabi yo'nalishlarning o'zaro uyg'unlashuvi kuzatilayotgani ma'lum bo'ldi. Bu esa lisoniy birliklarning mazmuniy tabiatini yanada chuqurroq o'rganish hamda til va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ilmiy asosda tadqiq etish imkonini bermogda.

Umuman olganda, lisoniy birliklarning semantik tahlili tilning mazmuniy tizimini anglash, ma'no hosil bo'lish qonuniyatlarini aniqlash hamda kommunikativ jarayonlarning lingvistik asoslarini ochib berishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Shu bois semantik tadqiqotlarni zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida davom ettirish tilshunoslik fanining istiqbolli yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nurmonov Anvar. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Sharq, 2008. – 286 b.
2. Abdullayeva, M. "MILLIY-MADANIY KOMPONENT: MOHIYATI, TURLARI VA TARJIMADA IFODALANISHI. FAN, TA'LIM, MADANIYAT VA INNOVATSIYA JURNALI| JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION, CULTURE AND INNOVATION, 4 (4), 25–29." 2025,
3. Mahmudov Nizomiddin. Til va nutq. – Toshkent: O'qituvchi, 2013. – 240 b.
4. Ferdinand de Saussure. Umumiy tilshunoslik kursi (tarjima nashri). – Toshkent: Akademnashr, 2017. – 320 b.
5. Abdullayeva Soxibaxon Yakubovna “NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDA DERIVATSIYA USULLARINING QIYOSIY TAHLILI ” (2026) SCIENCE TIME JOURNAL, 4(4/1), pp. 696–699. <https://uzresearchers.com/index.php/stj/article/view/6018>
6. Sokhibakhon Yakubovna Abdullayeva. Analysis of the Traditional and Credit Module System of Training in Higher Education. (2024). Information Horizons: American Journal of Library and Information Science Innovation (2993–2777), 2(12), 70–73. <https://grnjournal.us/index.php/AJLISI/article/view/6441>
7. Abdullayeva, Sokhibakhon Yakubovna (2024). ANALYSIS OF PRONUNCIATION IN MODERN LINGUISTICS. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4 (1), 325–331.
8. Abdullayeva Marxabo Raxmonkulovna. ENGLISH (FOR STUDENTS MAJORING IN ANTHROPOLOGY) // O'quv qo'llanma. Volume 1. –2025. – Pages 286.
9. Abdullayeva M.R. Lingvodidaktik tadqiqot metodlari (o'quv qo'llanma) – Toshkent: Innovatsiya nashriyot, – 2026. – B. 147. ISBN-978-9910-5209-2-1